

Arató Réka

A MORÁL KÉRDÉSE SCHILLER SZÍNHÁZÁBAN

A morál és a színház kapcsolata újra meg újra felmerül a kortárs diszkusziókban. Az egyik legjelentősebb drámaíró, Friedrich Schiller programjának középpontjában állt e viszony megjelenítése, mely maga számára is kérdés és feladat volt. 18. században a színház erkölcsnemesítő hatásának megítélésével kapcsolatban különböző nézetek, nemegyszer viták alakultak ki a kor nagy gondolkodói között. Ebben a diskurzusban markáns álláspontot képviselt Friedrich Schiller is, különösen *A színház mint morális intézmény* című művészetfilozófiai írásában kifejtett véleményével.

A színház erkölcsöket javító szerepéről a mannheimi Választófejedelmi Német Társaság 1784. június 26-i nyilvános ülésén tartott előadásán beszélt először. Az elhangzott beszéd (*Was kann eine gute stehende Schaubühne eigentlich wirken?*) 1785. márciusában a Schiller által szerkesztett *Rheinische Thalia* című folyóiratban nyomtatásban is megjelent. Az írást 1802-ben ismét publikálták, rövidített formában, *A színház mint morális intézmény* címmel (*Die Schaubühne als eine moralische Anstalt betrachtet*).¹

Mielőtt azonban rátérnék a tanulmány részleteire, érdemes megvizsgálni az előzményeket és azokat a hatásokat, amelyek alakították Schiller gondolkodását.

A kortársak hatása

Schillerre - kortársai közül - hatással lehetett Lessing, aki a *Hamburgi dramaturgiában* foglalkozik a tragédia erkölcsökre gyakorolt hatásával, és azzal, hogy mit „vihatunk magunkkal” a színházi előadás befejezését követően a mindennapjainkba. Lessing az arisztotelészi katarzisélméletből indul ki, és egyúttal pontosítja a korábbi értelmezéseket. Szerinte sokan rosszul értették és fordították le Arisztotelész téziséit, mely szerint a tragédiának *részvétet* és *rémületet* kell keltenie. Véleménye szerint az ókori filozófus sokkal inkább *részvétről* és *félelemről* beszélt, hiszen „a tragédia célja nem lehet egyszerűen az, hogy megrémíessen a tragikus hőst érő baj bemutatásával. Ez ugyanis még nem tenné lehetővé a hőssel való résztvevő azonosulást, a sorsában való osztozást.”² Itt olyan félelemről van szó, amelynek eredője, hogy azok a szerencsétlenségek, amelyek a színpadon álló hőst fenyegetik - hasonlatosságunk folytán – akár velünk, nézőkkel is megtörténhetnek. Habár a *részvét* szó eleve magában foglalja a *félelem* fogalmát is, Lessing szerint Arisztotelész nem véletlenül hangsúlyozza külön ez utóbbit is. Szerinte ennek az az oka, hogy azon túl, hogy meg akart bennünket tanítani arra, hogy „milyen szenvedélyeket idézhet és idézzen elő a tragédia”³, fel akarta hívni figyelmünket arra is, hogy mely indulatok

¹ Friedrich Schiller: Művészet- és történelemfilozófiai írások, ford.: Papp Zoltán, Mesterházi Miklós, Atlantisz 2005. (479. old.)

² Papp Zoltán, Szécsényi Endre: Az esztétika születése, Viták a színházról, http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/index93fi.html?option=com_tanelem&id_tanelem=885&tip=0

³ Ld: Gotthold Ephraim Lessing: Laokoón; Hamburgi dramaturgia – Hamburgi dramaturgia, Hetvenhetedik szám, ford.: Vajda György Mihály (Laokoón), Tímár Ilona (Hamburgi dramaturgia), Fekete Sas Kiadó, Budapest, 1999. (237. old.)

azok, amelyeket meg kell tisztítani a tragédiával felizzított szenvedélyek által, és itt főként „a félelemre kellett gondolnia”. Hiszen a *részvét* indulata sem a színházban, sem azon kívül nem képzelhető el a félelem nélkül, amelyet önmagunkért érzünk. „Mihelyt a tragédiának vége van, megszűnik a részvétünk, és az átélt megindulásból csak az a valószínű félelem marad meg, amelyet a részvéttel kísért baj önmagunkra nézve mutat. Ezt magunkkal visszük; és ahogyan a félelem, mint a részvét eleme, segít megtisztítani a részvétet, éppúgy segíti mármost, mint tovább tartó szenvedély, megtisztítani önmagát.”⁴ Ez a *megtisztulás* pedig a *szenvedélyek erényes képességekké* való átalakulása; ehhez azonban szükséges az, hogy a tragédia képes legyen a részvét és a félelem végleteitől megtisztítani a nézőket.

Lessinggel ellentétben Rousseau teljesen más álláspontot képvisel a színház megítélésével kapcsolatban. *Levél D’Alembert-hez* című írásában egyértelműen kifejti, hogy egyáltalán nem hisz a színház erkölcsöket pozitívan befolyásoló szerepében.⁵ Elveti az arisztotelészi szabályt, mely szerint a *szenvedélyek felszítása megtisztulásukat* eredményezi; és azzal a felfogással sem ért egyet, miszerint a tragédia célja, hogy „a bennünk felébresztett érzések ellentétei legyenek azoknak az érzéseknek, amelyekkel hőseit felruházza.”⁶ Rousseau önvizsgálatra késztet és felteszi a kérdést, hogy a nyugtalanság és felindulás érzése - ami az előadás után megmarad – vajon annak a jele-e, hogy közelebb kerültünk szenvedélyeink mérsékléséhez és megfékezéséhez? A válasza egyértelműen: nem. Azzal érvel, hogy a szenvedélyek mind rokonok, és „amikor az egyik szenvedélyt a másik szenvedéllyel akarjuk leküzdeni, csak még fogékonyabbá tesszük a szívét valamennyi iránt.”⁷ Így bármely szenvedély felszítása a többi felerősödését eredményezi.

Rousseau határozottan leszögezi, hogy „csak egyvalami tisztíthatja meg a szenvedélyeket: az ész; s (...) az ész semmiféle hatást nem tesz a színházban.”⁸

A színház kedvező hatása még akkor is „elenyésző” lenne, ha annyira tökéletesen művelik, amennyire csak lehet, és még a közönség is a legnagyobb jóindulattal van iránta; ugyanis a színház „súlyát”, befolyását nem lehet növelni. Rousseau szerint csupán három eszközzel lehet a nép erkölcsére hatni; a törvények erejével, a közvélemény hatalmával és az örömök csábításával. De a törvénynek, szerinte nincs

⁴ Uo. 237.

„Sobald die Tragödie aus ist, höret unser Mitleid auf, und nichts bleibt von allen den empfundenen Regungen in uns zurück als die wahrscheinliche Furcht, die uns das bemitleidete Übel für uns selbst schöpfen lassen. Diese nehmen wir mit; und so wie sie (als Ingredienz des Mitleids) das Mitleid reinigen helfen, so hilft sie nun auch (als eine vor sich fortdauernde Leidenschaft) sich selbst reinigen.” Lessings Werke in Fünf Bänden (Vierter Band) - Hamburgische Dramaturgie, Aufbau-Verlag, Berlin und Weimar, 1975 (376. old.)

⁵ Az eredeti előadásban Schiller utal is Rousseau elutasító álláspontjára: „A legerősebb támadás onnan érte e művészetet, ahonnan nem lehetett rá számítani.” F. Schiller: A színház mint morális intézmény, Művészet- és történelemfilozófiai írások, id. mű 11.

„Der härteste Angriff, den sie erleiden mußte, geschah von einer Seite, wo er nicht zu erwarten war.” Friedrich Schiller: Was kann eine gute stehende Schaubühne eigentlich wirken? - Sämtliche Werke, Band V., Erzählungen, Theoretische Schriften; Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co. KG, München, 2004., (820. old.)

⁶ Jean-Jacques Rousseau: Értekezések és filozófiai levelek – Levél D’Alembert-nek ford.: Kis János, Magyar Helikon, Budapest, 1978. (337. old.)

⁷ J-J. Rousseau id. mű 338.

⁸ Uo. 338.

helye a színházban, mert - a legcsekélyebb kényszer hatására - szórakozásból büntetéssé válik. A közvélemény nem függ a színháztól, sokkal inkább fordítva, a színház a közönségtől „kapja a maga törvényeit”. Az örömök hatását pedig a minél gyakoribb színházlátogatással lehet fokozni.

A színház egyéb hatásait vizsgálva, kritikát fogalmaz meg azokkal a véleményekkel szemben is, amelyek szerint a színház „megszeretteti az erényt és gyűlöletessé teszi a bűnt.”⁹ Nem hiszi, hogy ezek az érzések gyengébbek ott, ahol nincs színház. A színház csak azért tesz csodát, „mert azt teszi, amit a természet és az ész már végrehajtott előtte.”¹⁰

Rousseau írását azzal zárja, hogy elképzelhető ugyan olyan színmű, amely erkölcsileg kedvező hatással van a közönségre, de ez csak addig tart, amíg az eseményeknek csupán szemlélői vagyunk, hiszen „az emberi szív minden dologban helyesen érez, ami nem tartozik személyesen rá.”¹¹ Amikor azonban már az érdekek is megjelennek - a színház világán túl, visszatérve a valódi életbe -, „csakhamar hamisan kezdünk érzeni.”¹² Így tehát a színház hatása az előadás befejezésével szertefoszlik.

Előzmények

Schiller 1782-ben írt, *Über das gegenwärtige teutsche Theater* című írásában a színház erkölcsökre gyakorolt hatásáról még egyáltalán nincs meggyőződve. Korának német színházáról írt művében arra a következtetésre jut, hogy „amíg a közönség nincs kiművelve a színpada számára, a színpad aligha művelheti ki közönségét.”¹³

„A közönség ugyanis, vette észre Schiller éles szemmel, titokban élvezi azt, amin pedig fel kellene háborodnia.”¹⁴ A közönség soraiban a kék, a mámor iránti vágy legyőzi az erényt. Az erényes szerepeket játszó érzéki színésznővel kapcsolatban Schiller felteszi a kérdést, hogy vajon a színésznőnek nem kellene-e filozofikusabban gondolkodnia? Arra a következtetésre jut, hogy amíg a „bujaság áldozatait a bujaság leányai játsszák”; addig a nyomorúság, a félelem és a rémület jelenetei inkább arra szolgálnak, hogy a színész nő karcsú termetét, szép lábait, kecsességét bemutassák.¹⁵

⁹ Uo. 339.

¹⁰ Uo. 339.

¹¹ Uo. 340-341.

¹² Uo. 341.

¹³ „Bevor das Publikum für seine Bühne gebildet ist, dürfte wohl schwerlich die Bühne ihr Publikum bilden.” F. Schiller: *Über das gegenwärtige teutsche Theater - Sämtliche Werke Band V.* id. mű 813.

¹⁴ Rüdiger Safranski: *Friedrich Schiller avagy a német idealizmus felfedezése.* Ford. Györffy Miklós, Európa, Budapest, 2007. (193. old.)

Az „Über die tragische Kunst” (1792) című tanulmányában később Schiller így fogalmaz: „...a tapasztalás bizonyítja, hogy a kellemetlen indulat nagyobb ingert gyakorol reánk és tehát az indulat okozta gyönyör saját tartalmával éppen megfordított viszonyban áll. Általános jelenség az emberi természetben, hogy a szomorú, a félelmetes, sőt a borzasztó is ellenálthatatlan varázserővel vonzanak; hogy a nyomor és iszonyat tünetei egyenlő erővel taszítanak és vonzanak ismét bennünket.” (forrás: Schiller kisebb prózai irataiból, A tragikái művészetéről, ford. Zollner Béla, Budapest, Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, Franklin Társulat 1887., 80. old.)

¹⁵ Ld. F. Schiller: *Sämtliche Werke Band V.* id. mű 813.

„Solang die Schlachtopfer der Wollust durch die Töchter der Wollust gespielt werden, solange die Szenen des Jammers, der Furcht und des Schreckens mehr dazu dienen, den schlanken Wuchs, die netten Füße, die Grazienwendungen der Spielerin zu Markte zu tragen...”

Amíg a színdarab sokkal inkább egyfajta *időtöltés*, mint *iskola*, addig a színdarab írók „le fognak mondani arról a hazafias hiúságról, hogy a nép tanítói legyenek.”¹⁶ Ehhez kapcsolódóan a költő feladatát is elemzi ebben az írásában Schiller. Véleménye szerint a dráma két divatirányzata az a két véglet, „amelyek között az igazság és a természet” mozog.¹⁷ „Párizsban kedvelik az emberek a sima, kecses babákat, amelyekről a művészet lecsiszolt minden merész természetességet. Az érzést milligrammban mérik, és a szellem táplálékát diétásra szeletelik, hogy kíméljék egy márki karcsú feleségének érzékeny gyomrát; mi németek, akárcsak az erős szívű britek, merészebb adagokat engedünk meg magunknak, hőseink egy régi tapétára festett, durva és gigantikus, távolságtartó Góliáthoz hasonlítanak.”¹⁸ Schiller úgy véli, mindkét stílusra szükség van „a természet jó másolatához” („zu einer guten Kopie der Natur”); és ennek megvalósulásához a nemes bátorság és a szégyenlős félszükség is hozzátartozik.

David Hill szerint „a drámaíró átalakítja a valóságot, amikor drámát alkot, de Schiller ragaszkodik ahhoz, hogy a dráma által kínált korlátozottabb perspektíva ne torzítsa el az elemek közötti kapcsolatot, amely a tágabb, valós világban létezik.”¹⁹ Schiller egy fenséges palota előtt álló hangyához hasonlítja a – *világegyetem előtt* álló – közönséget. A rovarokhoz hasonlóan a nézők is az épületnek csak egy részét, egyik szárnyát látják; látásmódunk korlátozottsága miatt nem tudjuk befogadni az egész, teljes felépítményt. „...rovárszemünk elidőzik ezen a szárnyon, és talán rosszul elhelyezettnek találja ezeket az oszlopokat, ezeket a szobrokat; egy jobb lény szeme a szemközi szárnyat is befogja, és észreveszi ott azokat a szobrokat és oszlopokat, amelyek szimmetrikusan helyezkednek el itteni társaikkal. A költő azonban hangyaszemeknek fest, és a másik felét is kicsinyítve hozza látókörünkbe; a rész szimmetriájából az egész szimmetriájára készít fel bennünket, és hagyja, hogy az utóbbit az előbbiben csodáljuk.”²⁰ Tehát a szerző feladata, hogy ábrázolásmódjával kompenzáljon, és megláttassa velünk a nagyobb struktúra arányosságát.

A költő vétnen is lehet, ha a dráma nem éri el célját, hiszen az előadás sikere nagyban múlik az előadókon is. A képzelet teremtményeit megtestesítő színész előtt két jelentős kihívás áll; egyrészt el kell felednie önmagát és a figyelő tömeget, hogy beleélje magát a szerepébe; másrészt reflektálnia kell a jelenlévő nézők izlésére és elvárásaira.

¹⁶ „Solang mögen immer unsere Theaterschriftsteller der patriotischen Eitelkeit entsagen, Lehrer des Volkes zu sein.” (uo. 813.)

¹⁷ „Ich bemerke zwei vorzügliche Moden im Drama, die zwei äußersten Enden, zwischen welchen Wahrheiten und Natur inne liegen.” F. Schiller: Sämtliche Werke Band V. id. mű 814.

¹⁸ „Zu Paris liebt man die glatten zierlichen Puppen, von denen die Kunst alle kühne Natur hinweg schloff. Man wägt die Empfindung nach Granen und schneidet die Speisen des Geistes diätetisch vor, den zärtlichen Magen einer schwächtigen Marquise zu schonen; wir Deutsche muten uns, wie die starkherzigen Briten, kühnere Dosen zu, unsere Helden gleichen einem Goliath auf alten Tapeten, grob und gigantisch, für die Entfernung gemalt.” Uo. 814.

¹⁹ Schiller: National Poet – Poet of Nations, A Birmingham Symposium; David Hill: Lenz and Schiller All’s well that ends well, szerk.: Nicholas Martin, Rodopi, Amsterdam - New York, 2006. (110. old.)

„The dramatist transforms reality when creating a drama, but Schiller insists that the more limited perspective then offered by the drama must not distort the relationship between the elements that exists in the larger real world.”

²⁰ „...unser Insektenblick verweilt auf diesem Flügel und findet vielleicht diese Säulen, diese Statuten übel angebracht; das Auge eines bessern Wesens umfasst auch den gegenüberstehenden Flügel und nimmt dort Statuen und Säulen gewahr, die ihren Kameradinnen hier symmetrisch entsprechen. Aber der Dichter male für Ameisenaugen, und bringe auch die andere Hälfte in unsern Gesichtskreis verkleinert herüber; er bereite uns von der Symmetrie des Teils auf die Symmetrie des Ganzen, und lasse uns letztere in der ersteren bewundern.” F. Schiller: Sämtliche Werke Band V. id. mű. 814-815.

Schiller többször tapasztalta, hogy az előbbi feláldozzák az utóbbiért:²¹ „ha a színész zsenialitása nem tudja mindkettőt kielégíteni – még mindig inkább meg akarja sérteni ezt a másik javára.”²²

A korai tanulmányt olvasva jól látható, hogy Schiller a színház morális, erkölcsöket jobbító hatásáról még egyáltalán nincs megbizonyosodva. Safranski szerint, a szerző azt sugallja, hogy akit „mélyebben megérint a színpadi történet, éppen ezzel adja jelét, hogy már jobb ember, és az erkölcsi javuláshoz egyáltalán nincs szüksége a színházra.”²³ Itt tehát még nem *morális intézményként* beszél Schiller a színházról; az írás inkább egyfajta gyakorlati útmutatóként szolgál szerzők és színészek számára, a színházművészet általános javításának szándékával.

A tanulmány következtetése a színházzal kapcsolatban, hogy elég érdem, ha a néző újra megtalálja saját világát, valaki más sorsában álmódja meg saját sorsát, bátorságát a szenvedés színterein erősíti, és érzéseit a szerencsétlenség helyzeteiben gyakorolja. „A nemes, romlatlan lelkületet éltető meleg éri a színpad felől – a nyersebb tömegben legalább az emberség valamely elhagyatott húrja zeng még kicsit elveszetten.”²⁴ Ennél többet egyelőre nem is vár a színháztól Schiller.

A színház mint morális intézmény

Két évvel később, Lessinghez hasonlóan, Schiller is eljut a teátrum morális hatásának felismeréséhez - habár teljesen más indokokkal alátámasztva.²⁵ *A színház, mint*

²¹ Két évvel később, 1784 őszén Schiller az általa meghirdetett *Rheinische Thalia* című folyóirat hirdetésében úgy fogalmaz:

„Egy olyan ingadozó művészetben, mint amilyen a drámai és utánzó művészet, ahol a színészek hiúsága a durva tömeg gyalázatos tapsát sokszor olyan éhesen „kebelezi be”, hogy ez könnyen összetéveszthető az igazság hangjával, a kritika nem lehet elég szigorú.” „In einer schwankenden Kunst, wie die dramatische und mimische ist, wo des Schauspielers Eitelkeit den beschimpfenden Beifall des rohen Haufens oft so hungrig verschlingt, so gerne mit der Stimme der Wahrheit verwechselt, kann die Kritik nicht streng genug sein.” (F. Schiller: *Ankündigung der Rheinische Thalia - Sämtliche Werke Band V. id. mű. 858.*)

Fontosnak tartja tehát, hogy megfelelő recenziók kerüljenek a lapba a színházi előadások kapcsán, hiszen ahogy fogalmaz: „a magasabb szépséget nem lehet alacsony önérdék alá vonni” („...höhere Schönheit kann hier unmöglich niedrigerem Eigennutz unterliegen.”). (uo.)

²² „...wenn das Genie des Akteurs nicht beides ausreichen kann – möchte er immerhin gegen dieses zum Vorteil jenes verstoßen.” F. Schiller: *Über das gegenwärtige deutsche Theater - Sämtliche Werke Band V. id. mű. 815.*

²³ R. Safranski id. mű 193.

²⁴ „Ein edles unverfälschtes Gemüt fängt neue belebende Wärme vor dem Schauplatz – beim roheren Haufen summt doch zum mindesten eine verlassene Saite der Menschheit verloren noch nach.” F. Schiller: *Sämtliche Werke Band V. id. mű. 818.*; fordítás: Györffy Miklós (R. Safranski id. mű 193.)

²⁵ Érdemes megjegyeznünk, hogy az előadás elhangzása idején (1784) Schiller valószínűleg még nem ismerte Arisztotelész Poétikáját. Erre 1797. tavaszán Goethe-vel folytatott levelezéséből következtethetünk. Goethe azt írja Schillernek, hogy „Arisztotelész Poétikáját újra a legnagyobb gyönyörrel olvastam végig...” („Ich habe die Dichtkunst des Aristoteles wieder mit dem größten Vergnügen durchgelesen.”) Schiller válaszában úgy fogalmaz: „Nagyon elégedett vagyok Arisztotelésszel (...) Mégis nagyon örülök, hogy nem előbb olvastam: nagy élvezettől fosztottam volna meg magam, és minden előnytől, melyben most részesít. Ha haszonnal akarjuk olvasni, akkor az alapfogalmakkal már tökéletesen tisztában kell lennünk.” („Ich bin mit dem Aristoteles sehr zufrieden (...) Indessen bin ich sehr froh, daß ich ihn nicht früher gelesen: ich hätte mich um ein großes Vergnügen und um alle Vortheile gebracht, die er mir jetzt leistet. Man muß über die Grundbegriffe schon recht klar sein, wenn man ihn mit Nutzen lesen will...”)

forrás: Goethe és Schiller levelezése ford.: Berczik Árpád, Raáb György, Gondolat Kiadó, Budapest 1963. (200-201. old.) <https://www.friedrich-schiller-archiv.de/briefwechsel-von-schiller-und-goethe/1797/304-an-schiller-28-april-1797/>

morális intézmény című tanulmány – a korábbi, *Über das gegenwärtige teutsche Theater* című íráshoz képest – már egyértelmű kiállítás a színház erkölcsnemesítő hatása mellett.²⁶ Rousseau-val ellentétben, Schiller hiszi, hogy a színház morális hatása hosszútávú, amely a függöny legördülte után is befolyásolja a nézőt.

„A színház hármas intézmény – írja Schiller -: egyfelől morális intézmény, másfelől a <gyakorlati bölcsességet> terjesztő közösségi, és végül esztétikai intézmény.” Hermann Zoltán szerint „Schillernél pontosabb megfogalmazása ennek a hármas szerepnek ma sincs: ez lényegében <a színház társadalmi szerződése>.”²⁷

Schiller a 18. század végén megírja a színház melletti védőbeszédét, amelyben „még egyszer csokorba köti a színházpártiak érveit, akikhez többek között Lessing (Hamburgi dramaturgia, 1767/68), Sulzer (Philosophische Betrachtungen über die Nützlichkeit der dramatischen Dichtkunst, 1760) és Mercier (Du Théâtre ou Nouvel Essai sur l'Art Dramatique, 1773, német fordítás: Heinrich Leopold Wagner 1776) tartozott...”²⁸

A tanulmány első változatának bevezetőjében Schiller – a színház hatásával kapcsolatban – úgy fogalmaz: „Aki tehát ellentmondásmentesen be tudja bizonyítani, hogy a színház művelőleg hat az emberekre és a népre, az az állam legelső intézményével azonos rangot jelöl ki a számára.”²⁹ Kitűzi tehát azt a magasztos célt, amelyet érvelésével el szeretne érni. Nincs könnyű dolga, hiszen – Schiller szerint – a drámai művészet az egyik legmegosztóbb művészeti ág, amely hol „istenítés”, hol „elátkozás” tárgya; „a túlzás miatt pedig elveszett az igazság”³⁰.

Johann Georg Sulzerre hivatkozik, amikor a színház létrejöttének forrásaként az *új és rendkívüli* iránti ellenállhatatlan vágyat jelöli meg, és azt a kívánságot, hogy „szenvedélyes állapotban érezzük magunkat”.³¹

²⁶ Amikor a Német Választófejedelmi Társaság előtti beszéde elhangzik, Schiller a mannheimi színház szerzőjeként dolgozik, de további szerződtetése még kétséges. A társaság titkári pozíciójának elnyerése is foglalkoztatja; ez is közrejátszhatott abban, hogy ebben a tanulmányában a színház erkölcsi hatása és felvilágosításban játszott szerepe ilyen erőteljes hangsúlyt kap. Ahogy Safranski fogalmaz: „ekkora pátoossal és határozottsággal addig még soha senki sem bizonygatta a színpad társadalompolitikai és morális hasznát.” (Ld.: R. Safranski id. mű 192.)

²⁷ idézetek: Hermann Zoltán: *Néző, A színház mint morális intézmény*, L'Harmattan, 2015. (12. old.)

²⁸ Matthias Luserke-Jaqui (Hrsg.) *Schiller Handbuch Leben-Werk-Wirkung*, Verlag J. B. Metzler, Stuttgart, Weimar, 2005. (345. old.)

„Schiller bündelt noch einmal die Argumente der Theaterbefürworter, zu denen u.a. Lessing (Hamburgische Dramaturgie, 1767/68), Sulzer (Philosophische Betrachtungen über die Nützlichkeit der dramatischen Dicht- kunst, 1760) und Mercier (Du Théâtre ou Nouvel Essai sur l'Art Dramatique, 1773, übersetzt V. Heinrich Leopold Wagner 1776) gehören...”

²⁹ F. Schiller: *A színház mint morális intézmény, Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 10.*

„Wer also Wer also unwidersprechlich beweisen kann, daß die Schaubühne Menschen- und Volksbildung wirkte, hat ihren Rang neben den ersten Anstalten des Staats entschieden.” F. Schiller: *Was kann eine gute stehende Schaubühne eigentlich wirken? - Sämtliche Werke Band V. id. mű 819.*

³⁰ Uo. 11.

„...die Wahrheit ging verloren durch Übertreibung” (uo. 820.)

³¹ „Verlangen, sich in einem leidenschaftlichen Zustande zu fühlen...” (uo. 821.)

Sulzer: *Allgemeine Theorie der schönen Künste (Schauspiel) művére hivatkozik itt.* (Ld: M. Luserke-Jaqui id. mű 351.)

Az emberi természet nem tud hosszú időn keresztül sem az *állati állapotban* maradni, sem pedig „az értelem finomabb munkáit folytatni”³²; a két véglet közötti egyensúlyi állapotot óhajtja. A színház alkalmas arra, hogy összekösse „az értelem és a szív kiművelését (...) a legnemesebb szórakozással”³³, mindezt úgy, hogy nem feszíti túl a lélek *valamennyi erejét*.

A színház és a vallás kapcsolatát elemezve Schiller felteszi a kérdést, hogy vajon a vallás lehet-e az a terület, amely „az ember egész művelődését kiteljesíti?” Megállapítja, hogy a vallás az érzékiség révén hat leginkább, és ha megfosztjuk a szemléleti eszközeitől, képeitől, ábrázolásaitól, a vallás elveszíti erejét. Azonban a törvények és a vallás megerősödnek azáltal, ha „szövetségre lépnek a színházzal, ahol szemlélet van és eleven jelenvalóság”.³⁴ A színház egyik legnagyobb előnye és hatásának titka tehát ez az *eleven jelenvalóság (lebendige Gegenwart)*. A színházban megfoghatóan, „ezernyi képben” tárul a néző elé a bűn, a balgaság, az erény vagy a bölcsesség; lehullanak az emberi maszkok és lépésről lépésre megoldódnak a rejtélyek.

Schiller hisz abban, hogy „a színház bíraskodása ott kezdődik, ahol a világi törvények hatálya véget ér.”³⁵ Az értekezés egyik legmarkánsabb gondolatához hasonló véleményt fogalmazott meg Lessing is a Hamburgi dramaturgiában, amikor a törvények kiegészítésének nevezi a színházat („Supplement der Gesetze”).³⁶ Valószínűleg Schillerre hatással volt Louis-Sébastien Mercier: *Du théâtre ou Nouvel Essai sur l'art dramatique* (1773) című írása is, amelynek 1776-ban jelent meg német fordítása.³⁷ Mercier úgy fogalmazott: „színház a legfelsőbb bíróság, amely elé a haza ellenségét idézik és nyilvános megszégyenítésnek teszik ki.”³⁸ Schiller szerint, ha az igazságszolgáltatás képtelen betölteni feladatát, ha a külső jogi környezet elviselhetetlenné válik, „akkor a színház átveszi a kardot és a mérleget, s rettentő

³² F. Schiller: Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 12.

„...die feinem Arbeiten des Verstandes fortzusetzen...” F. Schiller: Sämtliche Werke Band V. id. mű 822.

³³ Uo. 12.

„...die Bildung des Verstandes und des Herzens mit der edelsten Unterhaltung vereinigt.” (uo. 822.)

³⁴ Uo. 13.

„...sie mit der Schaubühne in Bund treten, wo Anschauung und lebendige Gegenwart ist...” (uo. 822.)

Hans-Robert Jauss úgy fogalmaz, hogy egy irodalmi mű képes lehet arra, hogy „áttörjön olvasói elvárásain, és feltegye nekik a kérdést, amire a vallásilag vagy államilag elismert erkölcs addig adós maradt. (...) már Bertold Brecht előtt is hirdették - a felvilágosodás korában - az irodalom és az elismert erkölcsi normák konkurrens viszonyát, amint ezt többek között Friedrich Schiller is vallotta a polgári színjáték feladatával kapcsolatban: „Ott kezdődik a színpad törvénye, ahol a világi törvények hatalma véget ér.” Hans-Robert Jauss: *Irodalomtörténet, mint az irodalomtudomány provokációja* (ford.: Bernáth Csilla) http://real-j.mtak.hu/1244/1/HELIKON_1980.pdf

³⁵ F. Schiller: Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 13.

„Die Gerichtsbarkeit der Bühne fängt an, wo das Gebiet der weltlichen Gerichte sich endigt.” F. Schiller: Sämtliche Werke Band V. id. mű 823.

³⁶ Ld.: Lessings Werke IV. id. mű 40. és M. Luserke-Jaqui id. mű 352.

³⁷ Habár „semmi sem bizonyítja, hogy (Schiller) olvasta Mercier esszéjét, de a párhuzam a német költő és a francia teoretikus felfogása között túlságosan szembevetendő ahhoz, hogy ne lássuk az utóbbi által kifejtett hatást.” Ld. *Études littéraires*, Raymond Gay-Crosier: Louis-Sébastien Mercier et le théâtre <https://www.erudit.org/fr/revues/etudlitt/1968-v1-n2-etudlitt2179/500023ar/>

³⁸ „Theater (...) der oberste Gerichtshof, vor welchem der Feind des Vaterlandes citirt, und der öffentlichen Schande bloß gestellt würde.” Ld.: M. Luserke-Jaqui id. mű 352.

ítélőszék elé kényszeríti a bűnöket.”³⁹ A színháznak ezt az erőteljes hatását azzal indokolja, hogy amint a *látható ábrázolás* is erősebb hatású a *holt betűnél* és az üres szavaknál, úgy a színház is „mélyebben és tartósabban hat a morálnál és a törvényeknél.”⁴⁰

Azonban a színház nemcsak *támogatja* a világi törvénykezést, hanem ennél tovább is mehet: „Büntet ezernyi vétket, melyeket amaz büntetlenül megtúr; pártfogol ezernyi erényt, melyekről amaz hallgat.”⁴¹ Schiller szerint, ezen a területen már a valláshoz és bölcsességhez kapcsolódik, innen veszi mintáit, tantételeit. Szenvedéllyel tölti el lelkünket, és *isteni eszményeket* állít elénk, követni való célokként. Amilyen „szeretni valóan” jelenik meg színház tükrében az erény, éppoly „rútul” festenek benne a bűnök.

Schiller meggyőződése, hogy a színháznak fontos szerepe van abban, hogy megóvja az embereket a „rosszá válástól”, ennek titka pedig, hogy segít *felvértezni a szíveket a gyengeségek ellen*. A társadalom boldogságát a bűnök mellett, a „balgaság” is szétzilálja. Az igazságszolgáltatás és a lelkiismeret megvédhet a bűnöktől, de a balgaságnak csak a színház tarthat tükröt, és teheti nevetségessé gyengeségeinket.

Ezen túl pedig a „színház az állam minden egyéb közintézményénél jobb iskolája a gyakorlati bölcsességnek, utat mutat a polgári életben, biztos kulcsot ad az emberi lélek legtitkosabb ajtóihoz”.⁴² Mielőtt azonban – a realitástól teljesen elrugaszkodva – korlátlan hatáskörrel ruházná fel a színházat, Schiller maga is elismeri, hogy „Molière Harpagonja talán még egyetlen uzsorást sem javított meg”⁴³, vagy saját drámájára utalva: „Karl Moor szerencsétlen haramiatörténete nem teszi sokkal biztonságosabbá az országutakat”⁴⁴. Azonban a színház vitathatatlan érdeme: ha nem is szünteti meg a bűnt és a balgaságot, de hozzájárul azok felismeréséhez és ártalmatlanná tételéhez.

Az emberismeret mellett a színpadi előadás felkészít bennünket a nagy *sorsfordulókra* is, és megtanít azok elviselésére. Schiller hiszi, hogy az általunk irányítható „tervnek” és az irányításunkon kívül eső „véletlennek” ugyanolyan fontos szerepe van életünkben, míg utóbbinak alá kell rendelnünk magunkat, előbbit mi vezéreljük. A színházban előzetesen átélt élményeknek köszönhetően azonban „a végzet elkerülhetetlen csapásai nem találnak egészen önuralom híján, (...) s szívünk

³⁹ F. Schiller: Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 14.

„...übernimmt die Schaubühne Schwert und Wage und reißt die Laster vor einen schrecklichen Richterstuhl.” F. Schiller: Sämtliche Werke Band V. id. mű 823.

⁴⁰ Uo. 14.

„...gewiß wirkt die Schaubühne tiefer und dauernder als Moral und Gesetze.” (uo. 824.)

⁴¹ Uo. 14.

„Tausend Laster, die jene ungestraft duldet, straft sie; tausend Tugenden, wovon jene schweigt, werden von der Bühne empfohlen.” (uo. 824.)

⁴² Uo. 16.

„Die Schaubühne ist mehr als jede andere öffentliche Anstalt des Staats eine Schule der praktischen Weisheit, ein Wegweiser durch das bürgerliche Leben, ein unfehlbarer Schlüssel zu den geheimsten Zugängen der menschlichen Seele.” (uo. 826.)

⁴³ Uo. 16.

„...vielleicht Molières Harpagon noch keinen Wucherer besserte...” (uo. 826.)

⁴⁴ Uo. 16.

„...Karl Moors unglückliche Räubergeschichte die Landstraßen nicht viel sicherer machen wird...” (uo. 826.)

megezdődött jobban túrni, mi ránk méretik.”⁴⁵ A színházban mesterségesen előállított érzelmek és illúziók tehát - a valódi átélésnek köszönhetően - a valóságban is megerősítik a lelket a szerencsétlenségekkel szemben.

Az „erkölcsi kiművelésen” („sittliche Bildung”) túl az értelem felvilágosításában is fontos érdemei vannak a színháznak. A felvilágosodás munkája tehát kiteljesedik itt, a „magasabb szférában” („in dieser höhern Sphäre”). A színház egy közös csatorna, melyben „a nép gondolkodó jobbik részétől zavartalanul áramlik alá a bölcsesség fénye, s ahonnan halványabb sugarakban szétterjed az egész államra”⁴⁶. Ebben a környezetben szertefoszlanak a kártékony babonák és hiedelmek, és oszladozik a szellemi sötétség.

A jó színház kedvező hatásai között említi a vallási tolerancia erősödését; a színpad továbbá a *nevelés* tévedéseinek felszámolásában is hatékony lehet. Hiszen csak a színháznak van eszköztára ahhoz, hogy megrázó képekben hívja fel a figyelmet az *elhanyagolt nevelés áldozataira*.

A színház politikai funkciójával kapcsolatban Schiller úgy véli, hogy lehetőség lenne „a színház révén – ha az állam fejei és őrzői értenének ehhez - helyesbíteni a nemzet véleményét a kormányzatról és a kormányzókról”⁴⁷. Illetve néhány bekezdéssel előbb azt is megjegyzi: „a világ nagyjai csak itt hallják, amit ritkán vagy sohasem hallanak: az igazságot.”⁴⁸ Tehát a politikai üzenetek becsatornázásában is fontos szerepet szán a színpadnak.

Az írás végéhez közeledve Schiller a színház *nemzet szellemére* gyakorolt hatásáról is szót ejt. „A fiatal drámaíró úgy tekint színpadi műveire, mint amelyek hozzájárulnak a nemzet kialakulásához, a modern polgári német társadalom fejlődéséhez.”⁴⁹ Schiller úgy véli: „ha megérnénk, hogy nemzeti színházunk legyen, akkor nemzet is lennénk.”⁵⁰

⁴⁵ Uo. 17.

„...unausbleibliche Verhängnisse uns nicht ganz ohne Fassung finden, (...) und unser Herz zu dem Schlag sich gehärtet hat.” (uo. 827.)

⁴⁶ Uo. 19.

„Die Schaubühne ist der gemeinschaftliche Kanal, in welchen von dem denkenden, bessern Theile des Volks das Licht der Weisheit herunterströmt und von da aus in milderer Strahlen durch den ganzen Staat sich verbreitet.” (uo. 828.)

⁴⁷ Uo. 19-20.

„Nicht weniger ließen sich – verstünden es die Oberhäupter und Vormünder des Staats – von der Schaubühne aus die Meinungen der Nation über Regierung und Regenten zurechtweisen.” (uo. 829.)

⁴⁸ Uo. 18.

„Hier nur hören die Großen der Welt, was sie nie oder selten hören – Wahrheit...” (uo. 828.)

⁴⁹ Otto Dann: Friedrich Schiller politikai retorikája. Laokoón, 4. (2005) ford.: Papp Zoltán, http://laokoön.c3.hu/dok/dann_schiller.pdf

⁵⁰ F. Schiller: Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 20.

„...wenn wir es erlebten, eine Nationalbühne zu haben, so würden wir auch eine Nation.” F. Schiller: Sämtliche Werke Band V. id. mű 830.

Érdemes megjegyezni, hogy a 19. század elején a *Die Schaubühne als eine moralische Anstalt betrachtet* című írás az egyetlen elméleti Schiller szöveg, amely megjelent magyar nyelven. Ennek egyik oka az lehetett, hogy habár még nem volt állandó magyar színház, az ezzel kapcsolatos igény már felmerült. „A kulturális diskurzus egyik fő témáját 1800 körül - talán éppen ezért - a nemzeti színház szükségességének kérdése adta.” Az első magyar nyelvű fordítás az 1800-as évek elején készült el. Benke József színész-rendező, 1810-ben A játék-szín címmel ültette át magyar nyelvre Schiller írását. Egy évvel korábban jelenteti meg Benke

Ezzel Lessing egyik korábbi gondolatának éppen ellenkezőjét fogalmazza meg, aki úgy vélekedett: „micsoda jámbor ötlet nemzeti színházat teremteni a németeknek, amikor mi németek még nem vagyunk egy nemzet!”⁵¹ Schiller hisz abban, hogy a színház képes lehet a különböző társadalmi csoportokat egyesíteni. Görögországot hozza fel példaként, ahol a nemzet – színházhoz fűződő - vonzalmában fontos szerepe volt a görög szellemnek, az előadások hazafias tartalmának és az érdeknek, amelynek tárgya „az állam és a jobb emberség” volt.

Az erkölcsökre és felvilágosodásra gyakorolt hatásai mellett – írása végén – Schiller emlékeztet bennünket arra is, hogy a színház a „társas szórakozás összes intézménye közül elsőbbséget érdemel”⁵², és ezt még ellenségei is elismerik.

Safranski szerint „csak a beszéd végén érzékel el a diszkurzív felszabadulás pillanata”⁵³, amikor már sem politikai, sem morális hatásról nincs szó, hanem egy esztétikai állapot leírásáról. „Az emberi természet nem viseli el, hogy szakadatlanul és örökre a foglalatosságok kínpadjára legyen vonva, az érzékek ingerei pedig elmúlnak, amint kielégítetnek. (...) A színház az az intézmény, ahol együtt van élvezet és okulás, nyugalom és igénybevétel, kikapcsolódás és művelődés, ahol a lélek egyetlen ereje sem a többi rovására feszül meg, és semmilyen élvezet nem válik kárára az egésznek.”⁵⁴ Itt tehát megvalósulhat az az egyensúlyi állapot, amelyre már tanulmánya elején is utal Schiller, amikor a nemes szórakozás összekapcsolódik a szív és az ész „kiművelésével”. Bármilyen történések is a színház falain kívül, „...e művi világban az álom szárnyán fölébe emelkedünk a valóságosnak, visszanyerjük önmagunkat, felébred érzésünk, üdvös szenvedélyek rázzák fel szunnyadó természetünket és pezsdítik fel vérünket.”⁵⁵ Elszakadhatunk a realitástól, átélhetővé válik, ami odakint sokszor nem, és ez az az állapot, „amikor felszabadul a kísérlet és kísértés”.⁵⁶ Ebben az elragadtatott állapotban az emberek, akik a legkülönbözőbb körökből és területekről érkeztek „egyetlen

saját színházelméletei tanulmányát (A theatrum' tzélja es haszna), amelyen már érezhető a schilleri hatás. Forrás és idézet: Simon-Szabó Ágnes: Schiller esztétikai műveinek korai magyar fordításai

http://acta.bibl.u-szeged.hu/49944/1/hist_litt_hung_o32_ujfolyam_001_033-051.pdf

⁵¹ G. E. Lessing: Laokoón; Hamburgi dramaturgia id. mű 292.

„Über den gutherzigen Einfall, den Deutschen ein Nationaltheater zu verschaffen, da wir Deutsche noch keine Nation sind!” Ld.: Lessings Werke IV. id. mű 489.

Papp Zoltán is felhívja figyelmünket arra, hogy Schiller tanulmányában megfordítja Lessing kijelentését. Ld.: F. Schiller: Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 482.

⁵² F. Schiller: Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 20.

„...allen Anstalten zur gesellschaftlichen Ergötzlichkeit den Vorzug verdiene.” F. Schiller: Sämtliche Werke Band V. id. mű 830.

⁵³ R. Safranski id. mű 195.

⁵⁴ F. Schiller: Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 21.

„Die menschliche Natur erträgt es nicht, ununterbrochen und ewig auf der Folter der Geschäfte zu liegen, die Reize der Sinne sterben mit ihrer Befriedigung. (...) Die Schaubühne ist die Stiftung, wo sich Vergnügen mit Unterricht, Ruhe mit Anstrengung, Kurzweil mit Bildung gattet, wo keine Kraft der Seele zum Nachtheil der andern gespannt, kein Vergnügen auf Unkosten des Ganzen genossen wird.” F. Schiller: Sämtliche Werke Band V. id. mű 830-831.

⁵⁵ Uo. 21.

„...in dieser künstlichen Welt träumen wir die wirkliche hinweg, wir werden uns selbst wieder gegeben, unsre Empfindung erwacht, heilsame Leidenschaften erschüttern unsre schlummernde Natur und treiben das Blut in frischeren Wallungen.” (uo. 831.)

⁵⁶ R. Safranski id. mű 195.

mindent átható együttérzésben testvériesülve, újra egyetlen nemzetséggé feloldódva, elfelejtik önmagukat és a világot, s közelednek égi származásukhoz.”⁵⁷ Ebben az emelkedett állapotban mindenki „szívében egyetlen érzés van már csupán: érzi, hogy ember”⁵⁸. A tanulmánynak ezt a zárógondolatát bontja ki majd évekkel később a *Levelek az ember esztétikai neveléséről* című írásában, amelyben kijelenti: „az ember csak akkor játszik, amikor a szó teljes jelentésében ember, és csak akkor egészen ember, amikor játszik.”⁵⁹ Ez az az egyensúlyi, szabad állapot, amely igazán teljessé tesz bennünket.

Müller szerint, „Schiller tanulmánya azért érdemel kiemelt helyet a korai elméleti írások között, mert a színház gyakorlati és elméleti kérdéseire filozófiai szempontból közelít, és előkészíti a kilencvenes években kidolgozott esztétikai neveléseméletét.”⁶⁰ Ezen túl Schiller tanulmányának egyik legnagyobb érdeme, hogy munkáján keresztül bepillantathatunk a 18. század végének különböző színházelméleti felfogásaiba és a kor gondolkodóinak a teátrum morális hatásáról vallott értelemzéseibe.

Irodalom

- Dann, O. (2005). Friedrich Schiller politikai retorikája. *Laokoón*, 4. (2005). http://laokoon.c3.hu/dok/dann_schiller.pdf
- Gay-Crosier, R. (2005). Louis-Sébastien Mercier et le théâtre. *Roman et théâtre au XVIIIe siècle*, 1(2), 251-279. <https://www.erudit.org/fr/revues/etudlitt/1968-v1-n2-etudlitt2179/500023ar/>
- Goethe, J.W., & Schiller, F. (1963). Goethe és Schiller levelezése. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Hermann, Z. (2015). *Néző*. L'Harmattan, Budapest.
- Jauß, H. R. (1980). Irodalomtörténet, mint az irodalomtudomány provokációja. *Helikon*, 1980(1-2), 8-66. http://real-j.mtak.hu/1244/1/HELIKON_1980.pdf

⁵⁷ F. Schiller: Művészet- és történelemfilozófiai írások id. mű 21-22.

„...durch eine allwebende Sympathie verbrüderet, in ein Geschlecht wieder aufgelöst, ihrer selbst und der Welt vergessen und ihrem himmlischen Ursprung sich nähern.” F. Schiller: Sämtliche Werke Band V. id. mű 831.

⁵⁸ Uo. 22.

„...seine Brust gibt jetzt nur *einer* Empfindung Raum – es ist diese: ein *Mensch* zu sein.” Uo. 831.

⁵⁹ Friedrich Schiller: *Levelek az ember esztétikai neveléséről*, Művészet- és történelemfilozófiai írások, id. mű 206.

„...der Mensch spielt nur, wo er in voller Bedeutung des Worts Mensch ist, und *er ist nur da ganz Mensch, wo er spielt*.” F. Schiller: *Über die ästhetische Erziehung des Menschen in einer Reihe von Briefen* - Sämtliche Werke, Band V. id. mű 618.

⁶⁰ „Unter den frühen theoretischen Arbeiten Schillers gebührt der Vorlesung ein besonderer Platz insofern, als sie theaterpraktische und -theoretische Fragen philosophisch durchdringt und der in den neunziger Jahren entwickelten Theorie der ästhetischen Erziehung vorarbeitet.” Forrás: Sturm Und Drang, *Weltanschauliche und ästhetische Schriften* Band 2., Herausgegeben von Peter Müller, Aufbau-Verlag, Berlin, Weimar, 1978, (587. old.) és M. Luserke-Jaqui id. mű 356.

- Lessing, G. E. (1999). *Laokoón; Hamburgi dramaturgia*. Fekete Sas Kiadó, Budapest.
- Lessing, G. E. (1975). *Lessings Werke in Fünf Bänden*. Vierter Band. Hamburgische Dramaturgie Aufbau-Verlag, Berlin und Weimar.
- Luserke-Jaqui, M. (Hrsg.) (2005). *Schiller Handbuch Leben-Werk-Wirkung*. Verlag J. B. Metzler, Stuttgart, Weimar.
- Martin, N. (2006). *Schiller: National Poet – Poet of Nations*. A Birmingham Symposium. Rodopi, Amsterdam - New York.
- Müller, P. (1978). *Sturm und Drang, Weltanschauliche und ästhetische Schriften*. Aufbau-Verlag, Berlin, Weimar.
- Papp, Z., & Szécsényi, E. (2006). *Az esztétika születése. Viták a színházról*. http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/index93fi.html?option=com_tanelem&id_tanelem=885&tip=0
- Rousseau, J.J. (1978). *Értekezések és filozófiai levelek*. Magyar Helikon, Budapest.
- Safranski, R. (2007). *Friedrich Schiller avagy a német idealizmus felfedezése*. Európa Kiadó, Budapest.
- Schiller, F. (2004). *Sämtliche Werke, Band V., Erzählungen, Theoretische Schriften*. Deutscher Taschenbuch Verlag GmbH & Co. KG, München.
- Schiller, F. (2005). *Művészet- és történelemfilozófiai írások*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest.
- Simon-Szabó, Á (2016). Schiller esztétikai műveinek korai magyar fordításai. *Acta historiae litterarum hungaricarum*, (32), 33-51. http://acta.bibl.u-szeged.hu/49944/1/hist_litt_hung_032_ujfolyam_001_033-051.pdf
- Zollner, B. (1887). *Schiller kisebb prózai írataiból, Aesthetikai értekezések*. Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda, Franklin Társulat, Budapest.